

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.18>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МАТЕРІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ

Войцишена О.В.,

аспірантка кафедри трудового права

та права соціального забезпечення Київського

національного університету імені Тараса Шевченка

Войцишена О.В. Особливості застосування трудового законодавства про матеріальну відповідальність працівників.

У статті проведено аналіз особливостей застосування матеріальної відповідальності до працівника у трудовому законодавстві України. Зазначено, що матеріальна відповідальність працівника є різновидом юридичної відповідальності. Досліджується еволюція категорії «матеріальна відповідальність» з метою формування своєрідної узагальненої концепції розвитку досліджуваних правовідносин в Україні, усунення колізій та заповнення прогалів у правовому регулюванні, вдосконалення його, в цілому, з метою максимальної відповідності сучасному етапу розвитку ринку праці в Україні. У науковій статті автором було детально розглянуто питання юридичної відповідальності, яке в процесі написання наукової роботи дозволило більш детально розглянути розуміння матеріальної відповідальності працівника.

У статті розглянуто підходи теоретиків трудового права України: П.Е. Недбайла, Б.Л. Назарова, П.С.Луцюка, О.В. Зайчука, Н.В. Васильченко, Н.М.Хуторян, М.І.Іншина та ін. щодо визначення сутності та змісту поняття матеріальної відповідальності, сформовано авторське бачення щодо змісту даного правового інституту. Автором зазначено, що повинні включатися норми, якими б враховувались як позитивний, так і негативний аспекти юридичної відповідальності.

Також в статті детально досліджено договір про матеріальну відповідальність як одну із основних підстав повної матеріальної відповідальності працівника.

У статті розглядається судова практика в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками, де було здійснено роз'яснення щодо питання визначення розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів і т.п.), що належать підприємствам, установам, організаціям, з якими вони перебувають у трудових відносинах.

У ході дослідження підсумовується, що трудовим законодавством України передбачаються відмінні підходи до матеріальної відповідальності за-

лежно від широкого кола обставин: різних форм вини, трудових ситуацій тощо, бо у складному трудовому процесі виникаючи досить різноманітні правові зв'язки. Відповідальність залежить і від виду майна, якому була завдана шкода, мети знаходження даного майна у працівника, способу і обставин, за яких була заподіяна шкода.

Ключові слова: роботодавець, працівник, матеріальна відповідальність працівника, трудове законодавство, правове регулювання.

Voitsyshena O.V. Peculiarities of the application of labor legislation on the material responsibility of employees.

The article analyzes the peculiarities of the application of material liability to the employee in the labor legislation of Ukraine. It is noted that the material responsibility of the employee is a type of legal responsibility. The evolution of the category «material liability» is studied in order to form a kind of generalized concept of the development of the studied legal relations in Ukraine, to eliminate conflicts and fill gaps in legal regulation, to improve it, in general, with the aim of maximum compliance with the current stage of development of the labor market in Ukraine. In the scientific article, the author considered in detail the issue of legal responsibility, which in the process of writing the scientific work allowed to consider in more detail the understanding of the material responsibility of the employee. The article examines the approaches of labor law theorists of Ukraine: P.E. Nedbayla, B.L. Nazarova, P.S. Lutsyuka, O.V. Zaichuka, N.V. Vasylychenko, N.M. Khutoryan, M.I. Inshina and others. regarding the definition of the essence and content of the concept of material responsibility, the author's vision regarding the content of this legal institution was formed. The author states that norms should be included that take into account both positive and negative aspects of legal responsibility. Also, the article examines in detail the contract on material responsibility as one of the main grounds for full material responsibility of the employee. The article considers judicial practice in cases of compensation for damage caused to enterprises, institutions, organizations

by their employees, where clarification was made on the issue of determining the amount of material damage caused by employees' arbitrary use for personal purposes of technical equipment (cars, tractors, cranes, etc. .p.), belonging to enterprises, institutions, organizations with which they are in labor relations. In the course of the study, it is concluded that the labor legislation of Ukraine foresees different approaches to material responsibility depending on a wide range of circumstances: different forms of guilt, labor situations, etc., because quite a variety of legal relationships arise in a complex labor process. Liability also depends on the type of property that was damaged, the purpose of finding this property from the employee, the method and circumstances under which the damage was caused.

Key words: employer, employee, employee liability, labor legislation, legal regulation.

Постановка проблеми. Сучасним тенденціям розвитку властиві все більш демократичні погляди суспільного життя, утвердження правової держави та ринкових засад економіки, логічною потребою стає розробка та прийняття ефективної та актуальної нормативно-правової бази у сфері соціально-трудових відносин, адже праця є основним інструментом покращення добробуту населення, зміцнення могутності та процвітання країни в цілому. Трансформація суспільного життя відповідно до цілей та принципів побудови демократичної, правової, соціальної держави, розвиток на цій підставі зовсім іншого, що відповідає цивілізованим стандартам, правового забезпечення трудової діяльності прямо й безпосередньо торкається нормативного регулювання матеріальної відповідальності сторін трудового договору [1, с. 3]. Особливої уваги у цьому сенсі, на нашу думку, заслуговує саме матеріальна відповідальність працівника – як, з одного боку, менш захищеної сторони у досліджуваних відносинах, а отже такої, яка потребує закріплення ефективних гарантій для запобігання зловживань зі сторони суб'єктів, які можуть притягати її до відповідальності; так і одночасно як механізм захисту майна самого роботодавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема матеріальної відповідальності до працівників за трудовим законодавством присвячені праці багатьох вчених серед яких є: С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилєва, С.М. Братуся, Н.Б. Болотіна, Н.В. Васильченко, І.О. Галаган, М.І. Іншин, М.О. Кабаченко, С.С. Ковальов, В.Л. Костюк, Т.В. Колєсник, Р.З. Лівшиць, П.С. Луцьок, Б.Л. Назаров, П.Е. Недбайло, О.І. Процевський, Р.О. Халфіна, Л.С. Явич та багатьох інших вчених. Праці зазначених вчених не втратили наукової цінності, однак сформульовані в них висновки та пропозиції потребують переосмислення та нових теоретичних підходів.

Метою наукової статті є комплексне дослідження особливостей правового регулювання матеріальної відповідальності працівників за трудовим законодавством України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття трудового законодавства України про матеріальну відповідальність працівника дозволить сформувати своєрідну узагальнену концепцію розвитку досліджуваних правовідносин в Україні, усунути колізії та заповнити прогалини у правовому регулюванні, вдосконалити його в цілому з метою максимальної відповідності сучасному етапу розвитку ринку праці.

Матеріальна відповідальність – категорія, яка має давні коріння. Ще за античних часів науковцями здійснювались спроби осмислити її, розкрити дане поняття. Так, приміром, висвітлювались думки, що за порушення законів природи настає відповідальність, а за порушення законів полісу її можливо уникнути, так як перед законами природи усі рівні, а за законами полісу існує нерівність. Відповідальність на даному етапі розглядалась в контексті проблем моралі та права як своєрідна форма взаємозв'язку між людиною та суспільством [2, с. 48].

Ще нормами Стародавньої Греції створювались умови, за яких наявні збитки з вини осіб, які були матеріально-відповідальними за майно, були для держави вигідними. Так, нестача покривалася державою із застави майна матеріально-відповідальної особи чи її поручителя, а у разі кваліфікації нестачі як розтрати, відшкодування здійснювалось уже в десятикратному розмірі. Через це, в якості матеріально відповідальних осіб традиційно призначали заможних осіб, які були здатні вносити велику заставу чи представляти впливових поручителів [3, с. 150].

У сучасному розумінні термін «матеріальна відповідальність» як правова категорія трудового права був легалізований порівняно недавно. У трудовому праві України матеріальна відповідальність вперше була закріплена у 1922 році у зв'язку із розробленням та прийняття Кодексу законів про працю УРСР [4]. В акті вперше йшлося саме про матеріальну відповідальність працівника, що пояснюється тим, що роботодавцем у той період в цілому визначалася держава.

Із прийняттям у 1971 році Кодексу законів про працю УРСР [5], закріплення здобула зокрема низка трудових гарантій при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі організації. Зазначені норми не втратили актуальності і сьогодні, та, що примітно, кардинально не переглядались в усіх проектах трудових кодексів України, які розглядала Верховна Рада України досьогодні [6, с. 205].

Характерним для регулювання матеріальної відповідальності даного етапу було те, що лєвова

доля норм відносно неї знаходили своє закріплення не у загальному кодифікованому акті – Кодексі законів про працю, а норми здебільшого були розпорошені по окремих нормативних актах. Крім цього, як зазначає Т.І. Ревуцький, законодавству були притаманні суттєві недоліки, наприклад, досить обмежене коло підстав застосування матеріальної відповідальності у порівнянні, наприклад, із сучасним трудовим правом [7, с. 123].

Так, незважаючи на давню історію започаткування інституту матеріальної відповідальності працівника, говорити про те, що він остаточно сформований ще зарано. Законодавство у цій сфері потребує вдосконалення і на сучасному етапі через низку об'єктивно застарілих положень, якісно відмінні становища працівника та роботодавця у досліджуваних відносинах, які демонструють їх очевидну нерівність через існування досить тривалий час єдиного роботодавця в особі держави тощо, а тому, дослідження окресленої тематики буде цінним як для науки трудового права так і для правозастосування – особливо в умовах розробки та перспективного прийняття нового кодексу.

Говорити про наступний етап регулювання матеріальної відповідальності у вітчизняному трудовому праві стало можливим із прийняттям Кодексу законів про працю УРСР у 1971 році, відтак, можна стверджувати, що він триває й досі – до моменту прийняття нового.

Слід розпочати із того, що у цілому в юридичній літературі сформувалися два підходи до розуміння відповідальності: визначення її у позитивному та негативному сенсі [2, с. 48].

Так, приміром, досить вдало з позитивної точки зору розкривають відповідальність П.Е. Недбайло та Б.Л. Назаров, визначаючи її як «здатність суб'єкта виконувати певні вимоги й реалізовувати завдання, що стоять перед ним, досягаючи спільно або особисто відчутного результату, або відповідальне ставлення особи до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків» [8, с. 232].

У літературі представлені ідеї, що, в цілому, як окремий специфічний інститут трудового права, матеріальна відповідальність об'єктивно вимагає включити до свого складу усі можливі види та випадки такої відповідальності при регулюванні власне трудових і тісно з ними пов'язаних відносин, тобто до змісту даного правового інституту повинні включатися норми, якими б враховувались як позитивний, так і негативний аспекти юридичної відповідальності [9, с. 340].

Але, на нашу думку, все ж, враховуючи зазначене вище, слід погодитись із П.С. Луцьком, який переконує, що застосовувати позитивний підхід по відношенню до матеріальної відповідальності не досить вдало, адже позитивна відповідальність – явище не стільки юридичне, як моральне [6, с.

206]. Досить обґрунтованим є вклад у досліджувану категорію саме негативного її розуміння і законодавцем.

Під час дослідження законодавчої основи матеріальної відповідальності працівника заслуговує на увагу спроба надати визначення матеріальній відповідальності у «Сучасній правовій енциклопедії» за загальною редакцією О.В. Зайчука [10, с. 184], адже автором вона розглядається у двох значеннях саме на підставі диференціації залежності від правового регулювання даних відносин.

Так, в широкому розумінні матеріальна відповідальність автором представлена у виді встановленого законом обов'язком відшкодувати шкоду, заподіяну своїми діями (бездіяльністю) у визначених порядку та розмірах (де матеріальна відповідальність врегульовується положеннями не лише КЗпП України, але й нормами ЦК України та іншими нормативно-правовими актами), адже по суті правовий інститут матеріальної відповідальності є комплексним, де правові норми різних галузей переплітаються між собою. У вузькому, у свою чергу, – означає обов'язок працівника відшкодувати збитки, завдані організації-роботодавцю у межах та порядку, що встановлені законодавством [10, с. 184].

Але, на нашу думку, відповідальність, яка виражається у необхідності відшкодувати шкоду, та регулюється нормами, відмінними від трудового законодавства не є матеріальною, а являється майновою. Але, було б не виправдано залишити поза увагою той факт, що відносини із відшкодування працівникові моральної шкоди регулюються за допомогою норм цивільного права, що вказує на існуванні прогалини у трудовому та неузгодженості чинних норм сучасного трудового та цивільного права у цій частині. Звичайно, крім цього, не досить коректним є і розкриття поняття виключно зі сторони працівника, адже в сучасних умовах рівно і роботодавець може бути суб'єктом, на який покладається обов'язок відшкодувати шкоду, завдану працівникові.

Розкриваючи правове регулювання матеріальної відповідальності працівника, слід розпочати із того, що юридичною формою її закріплення та методом її правового регулювання в найбільш широкому розумінні виступає саме закон. Але у той же час, важливу роль в регламентації матеріальної відповідальності сторін трудового договору відіграють локальні нормативні акти, адже, укладаючи трудовий договір, працівники, включаючись до відповідного колективу, беруть на себе обов'язок виконувати певну трудову функцію з додержанням правил внутрішнього трудового розпорядку [1, с. 10].

Матеріальна відповідальність працівника регламентована нормами різної юридичної сили.

Перш за все, Глава IX КЗпП України «Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству,

установі, організації» містить норми щодо загальних підстав і умов матеріальної відповідальності працівників, обов'язків власника або уповноваженого ним органу та працівників по збереженню майна, обмеженої відповідальності працівників та кола випадків повної, колективної (бригадної) відповідальності, порядку визначення шкоди та обставини, які необхідно враховувати, її покриття, договору про повну матеріальну відповідальність, обов'язку доказування [11].

Слушним є зауваження Н.В. Васильченко, що передбачена трудовим правом матеріальна відповідальність робітників і службовців за шкоду, заподіяну підприємству, сконструйована таким чином, що вона поєднує матеріальну відповідальність працівників із захистом їх інтересів. Так, не випадково у назві глави КЗпП робиться акцент на гарантіях при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації. Вони, на думку автора, полягають у тому, що відповідальність може настати тільки за пряму шкоду, в межах і порядку, передбачених законодавством, і, як правило, обмежуються певною частиною заробітку працівника [12, с. 218].

Більшість норм чинного кодексу присвячені саме окремим аспектам притягнення до відповідальності працівника, у той час, як матеріальній відповідальності роботодавця приділяється не велика увага, що зумовлено, зокрема, прийняттям акту в умовах існування лише державної форми власності. Такі норми розпорошені по всьому Кодексу, підстави та умови матеріальної відповідальності даної сторони в самостійній главі поки не представлені [13, с. 17].

Окремо слід зупинитись на Законі України «Про визначення розмірів збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостатчею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» від 6 червня 1995 року № 217/95-ВР [14], яким передбачається підвищена (кратна) матеріальна відповідальність працівників, якій, до речі, не виправдано не приділяється достатня увага в спеціальній літературі, на існуванні такого виду не робиться акцент і в КЗпП України. Існуючу прогалину слід заповнити у перспективному законодавстві, закріпивши, дефініцію «підвищена матеріальна відповідальність», особливості притягнення до неї.

Наприклад, науковець Н.М. Хуторян в своїй дисертації «Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин» здійснює аналіз концепції розвитку трудових відносин щодо матеріальної відповідальності в ринкових умовах і зазначає, що кратна матеріальна відповідальність носить не тільки відшкодувальний, а й карний (штрафний) характер [15, с. 14].

Не можна не зупинитися на Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих

актів України щодо захисту прав інвесторів» від 13.05.2014 року № № 289-VIII, яким, на думку ряду авторів, у деякій мірі розмиваються межі цивільно-правової та матеріальної відповідальності через передбачену можливість покладати на працівників, які є посадовими особами, обов'язку відшкодувати не тільки пряму (дійсну) шкоду, а й неотримані прибутки [16, с. 247].

До прийняття даного Закону у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 29.12.1992 року «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» було здійснено роз'яснення щодо цього питання. Так, «при визначенні розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів і т.п.), що належать підприємствам, установам, організаціям, з якими вони перебувають у трудових відносинах, слід виходити з того, що така шкода, як заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню із застосуванням норм цивільного законодавства (статті 203, 453 ЦК). У цих випадках шкода відшкодується у повному обсязі, включаючи і не одержані підприємством, установою, організацією прибутки від використання зазначених технічних засобів [17]. Проте на практиці нерідко судами здійснюється необґрунтоване зменшення розміру відшкодування.

Вищим спеціалізованим судом України з розгляду кримінальних і цивільних справ було визначено, що така, на перший погляд, невідповідність (ч. 1 ст. 130 та п. 7 ч. 1 ст. 134 КЗпП України) є виправданою, оскільки шкода, заподіяна працівником не при виконанні трудових обов'язків, не змінює характеру правовідносин між працівником і власником чи уповноваженим ним органом. Положення КЗпП «не при виконанні трудових обов'язків» слід розуміти як самовільне використання працівником майна (устаткування, приладів, автомашин) власника в особистих цілях та всупереч інтересам власника [18, с. 162].

Крім цього, слід підтримати точку зору М.І. Іншина, що «...норму п. 7 ст. 134 КЗпП України «шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків» у зіставленні з іншими нормами Кодексу слід розуміти, як заподіяння підприємству шкоди не під час процесу праці, а в разі порушення інших обов'язків у трудових правовідносинах. Зміст трудових обов'язків працівника ширше, ніж обов'язок виконання трудової функції... Самовільне використання у власних цілях технічних засобів роботодавця не змінює їх правової природи – це засоби виробництва, тобто засоби, які використовує працівник для виконання трудової функції. Навіть протиправне (а не злочинне) їх використання не дає підстав для відшкодування шкоди за нормами цивільного законодавства...» [18, с. 162-163].

Висновки. Отже, трудовим законодавством України передбачаються відмінні підходи до матеріальної відповідальності залежно від широкого кола обставин: різних форм вини, трудових ситуацій тощо, бо у складному трудовому процесі виникаючи досить різноманітні правові зв'язки. Відповідальність залежить і від виду майна, якому була завдана шкода, мети знаходження даного майна у працівника, способу і обставин, за яких була заподіяна шкода. А тому, деталізація норм у чинному законодавстві – об'єктивна потреба та свого роду проблема, яку необхідно буде вирішити під час подальшої кодифікації.

Векторами майбутнього реформування трудового законодавства повинні стати: врахування закону вартості у правовідносинах із матеріальної відповідальності, що обумовлено наявністю майнового елемента; забезпечення панування в даних відносинах принципу соціальної справедливості, зокрема врахування ступеня вини, фінансового стану винної сторони, а відтак – можливості зменшення розміру відшкодування; реалізація матеріальної відповідальності працівників в рамках окремих охоронних правовідносин з матеріальної відповідальності, які слід включати до предмету трудового права, адже являються відносинами, тісно пов'язаними із трудовими – такими, що впливають із них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коротка О.М. Удосконалення правового регулювання матеріальної відповідальності в умовах ринкової економіки: автореф. дис. ... к.ю.н. 12.00.05. Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. 20 с.
2. Медведенко Н.В. Місце дисциплінарної відповідальності в системі юридичної відповідальності. *Організаційно-управлінські, економічні, психологопедагогічні аспекти забезпечення діяльності Єдиної державної системи 15 цивільного захисту (ЄДСЦЗ). Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Черкаси, 17 березня 2017 р.)*. Черкаси, 2017. С. 48–50.
3. Лега О.В. Економіко-правові аспекти матеріальної відповідальності облікових працівників. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2010. № 3. Ч. 2. С. 150–151.
4. Кодекс законів о труде УССР: Закон УССР от 1922 г. Сборник узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства УССР. 1922. Приложение к № 52. Ст. 751.
5. Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375
6. Луцюк П.С. Концептуальні засади юридичної відповідальності в сучасних умовах розвитку трудового законодавства: дис. ... д.ю.н.: 12.00.05. Северодонецьк, 2017. 468 с.
7. Ревуцький Т.І. Становлення та розвиток законодавства про матеріальну відповідальність в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 120–126.
8. Коваленко К.В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236.
9. Огілько К.С. Особливості матеріальної відповідальності працівників у трудовому праві. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/5990/1/90_p385-387.pdf.
10. Зайчук О.В. Сучасна правова енциклопедія./ О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.С. Ковальський [та ін.]; за заг. ред. О.В. Зайчука. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2013. 408 с.
11. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 32-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/>.
12. Васильченко Н.В. Матеріальна відповідальність в трудовому праві України як механізм забезпечення права власності роботодавця. *Вісник Донецького національного університету. Серія В. «Економіка і право»*. Вип. 1. 2013. С. 217–219.
13. Потопахіна О.М. Матеріальна відповідальність в науке и практике трудового права. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 15–20.
14. Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей: Закон України від 06.06.1995 р. № 217/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 22. Ст. 173.
15. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: автореф. дис. ...к.ю.н.: спец.: 12.00.05. Харків, 2003. 26 с.
16. Мацько М.А. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору і майнова цивільно-правова відповідальність: науково-практичні підходи з огляду на захисну та виробничу функції трудового права. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2017. Вип. 5. С. 243–256.
17. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками: Постанова Пленуму ВСУ від від 29.12.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92#Text>.
18. Юридична відповідальність та інші примусові заходи у трудовому праві: навчальний посібник/ М.І. Іншин, В.І. Щербина, І.М. Ваганова. Х.: Золота миля, 2012. 495 с.